

GENÇ AKADEMİSYENLERİN KALEMİNDEN SOSYAL BİLİMLER

Editörler
Ziya Polat
Ayşe Çekic
Sabri Mengirkaon
Ayşel Fedai

ilâhiyât

ilāhiyāt

ilāhiyāt 904

© MAKGRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.

Genç Akademisyenlerin Kaleminden Sosyal Bilimler

Editörler
Ziya Polat
Ayşe Çekiç
Sabri Mengirkaon
Aysel Fedai

eISBN 978-625-6961-29-6

1. Baskı: Aralık 2022

Sertifika No: 44396

Mizanpaj: Tavoos
Sayfa Düzeni: Tavoos
Kapak: MAKGRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.

ilāhiyāt

Cinnah Cd. Kırkpınar Sk. 5/4 Çankaya / Ankara

Tel: (0312) 439 01 69

www.ilahiyatyayin.com
editor@ilahiyatyayin.com
satis@ilahiyatyayin.com
www.instagram.com/ilahiyatyayin

GENÇ AKADEMİSYENLERİN KALEMİNDEN SOSYAL BİLİMLER

EDİTÖRLER

Ziya Polat

Ayşe Çekiç

Sabri Mengirkaon

Aysel Fedai

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ..... 9

TARİH

HÂRÛN REŞİD DÖNEMİ (786-809) ABBÂSÎ-BİZANS İLİŞKİLERİ 13
Hasan VURAN

ERNOUL KRONİĞİNDE HAYALİ SELAHADDİN EYYUBİ İMGESİ 25
Ziya POLAT

SELAHADDİN EYYÛBÎ'NİN İSLAM BİRLİĞİ POLİTİKASI:
SÖYLEMLER VE İCRAATLAR..... 43
Ayşe ÇEKİÇ

XIII. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA MOĞOLLARIN HİNDİSTAN
SEFERLERİ VE BENGAL ÜZERİNDEKİ ETKİSİ 67
Enes Fırat ÖNEL

ŞARL CÜSTİNYANI: OSMANLI TOPRAKLARINDA CASUSLUK
YAPAN BİR MACAR MÜHTEDİSİNİN HATIRALARI 85
İlkay KİRİŞÇİOĞLU

TOPLUM

PERGE ANTİK KENTİ'NDEN KADIN HAYIRHAHLAR VE FAALİYETLERİ 111
Elif ALTEN GÜLER

HZ. PEYGAMBER (SAV) DÖNEMİNDE KADINLARIN İŞ ALANI 119
İbrahim Halil GÜMÜŞTEKİN

KABİLE BAĞININ (ASABİYETİN) MÜSLÜMANLARA
UYGULANAN BOYKOTUN KALDIRILMASINDAKİ ROLÜ..... 131
Bayram CİLASUN

HASEKİ SULTANLARIN KURDUĞU VAKIFLARIN SOSYO-EKONOMİK ETKİLERİ	143
Yüstra EROĞLU	
TÜRKİYE'NİN TOPLUMSAL BELLEĞİNDE BÜYÜK TAARRUZ ZAFERİ: II. DÜNYA SAVAŞI ÖRNEĞİ (1939-1945)	173
Murat TURAN	
DOĞUDAN BATIYA ULUSLARARASI GÖÇÜN NEDENLERİ VE SONUÇLARI	189
Haydar ÇORUH	
TANZİMAT DÖNEMİ'NDE OSMANLI DEVLETİ GÜNEY SINIRINDA URBAN SORUNU	203
Funda ÖZTÜRK	
OSMANLI BASININDA AVRUPALI KADINLAR	219
Serap BOZPOLAT AYAN Canan YILDIRIM	
KENT(Lİ)LEŞME SÜRECİNDE TAZİYE EVİ KÜLTÜRÜ: DARGEÇİT ÖRNEĞİ	245
Merve YAZ	
OSMANLI DEVLETİ'NDE MİSYONERLİK FAALİYETLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME: RUHSATSIZ OKULLAR ÖRNEĞİ	267
Sibel CEYLAN YİĞİT	

DİL VE EDEBİYAT

TÜRK DİLİ EDEBİYATI BÖLÜMÜ ESKİ TÜRK EDEBİYATI ALANINDA KARİYER ÇALIŞMALARI	287
Mustafa Sarper ALAP	
KIRGIZ ŞAİRİ ALIKUL OSMANOV'UN AŞK KONULU ŞİİRLERİ	297
Aynur BABANZADE	
UZAKTAN EĞİTİM SÜRECİNDE MUŞ'TAKİ AKADEMİSYENLER ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME	307
Fatih AKYÜZ	

SİYASET

MELİKŞAH, NİZAMÜLMÜLK VE TÂCÜLMÜLK İLİŞKİSİNE YENİ BİR BAKIŞ..	333
Eşe Fatma ÜLKÜMEN	333

FİLİSTİN – İSRAİL ÇATIŞMASINDA BARIŞ MÜMKÜN MÜ?..... 357
Arzu TAĞ

TÜRKİYE'DE DİNDARLIĞIN SİYASİ PARTİ TERCİHLERİ
ÜZERİNDEKİ ETKİSİ..... 371
Ahmet FİDAN

CUMHURBAŞKANI TURGUT ÖZAL'IN TÜRK DÜNYASINI ZİYARETLERİ..... 383
Süleyman AŞIK

DÜŞÜNCE

REŞİD RIZA'NIN TECDİD VE ISLAH DÜŞÜNCESİNE
MUKAYESELİ BİR BAKIŞ 411
Recep YİĞİT

HOXHAİZM'İN İLKELERİ MARX'IN İLKELERİYLE UYUMLU MUDUR?..... 423
Taner SÜLEYMAN

BERGSON DÜŞÜNCESİ ETRAFINDA BİRLEŞEN TÜRK AYDINLARIN MİLLİ
MÜCADELE'YE ETKİSİ 447
Gamze ELYİĞİT

MİMARİ

PEYZAJ METRİKLERİ KULLANILARAK ALAN KULLANIM/ARAZİ ÖRTÜSÜ
DEĞİŞİMİNİN MEKÂNSAL VE ZAMANSAL ANALİZİ:
MARDİN-KIZILTEPE ÖRNEĞİ 463
Durmuş Ali TEKAMAR

ÇEVRESİ İLE UYUMLU BİR MEKÂNSAL PLANLAMA ÖRNEĞİ:
TARİHİ SAFRANBOLU..... 481
Fahrettin TEPEALTI

ANADOLU'DA YAHUDİ İZLERİ VE SİNAGOG YAPILARI..... 495
Çiğdem ÖNER

İKTİSAT

KIPTİLERDEN ALINAN VERGİLERİN TAHSİLİ HAKKINDAKİ
NİZAMNÂME VE DEĞERLENDİRİLMESİ..... 517
Yağmur ŞEN

MÜŞTERİLERİN RİSK ALGILARI VE BEKLENEN FAYDALAR: ONLİNE SATIŞ MECRALARI ÖRNEĞİ	529
Sakine ÇETİN	
AMERİKAN KONSOLOSLUK RAPORLARINA GÖRE GİRİT ADASINDA DENİZ TİCARETİ (1836-1873)	545
İlksen DİLMAÇ	
ANTİKÇAĞDA ROMA VE DOĞU ARASINDAKİ HİNT OKYANUSU TİCARET YOLLARI.....	565
Batın DURMAZ	

ANADOLU'DA YAHUDİ İZLERİ VE SİNAGOG YAPILARI

Çiğdem ÖNER*

Giriş¹

Sinagog, Yahudilerin ibadet yeridir. Hellence “biraraya toplamak, bir araya getirmek” anlamındaki συνάγω [=synago] fiilinden gelen sinagog terimi, günümüzde Yahudi ibadethaneleri için tercih edilmekle birlikte, Antikçağ sinagogları için “dua evi” anlamında yine Hellence’de προσευχή [=proseukhe], İbranice’de hevra (birlik) terimleri de kullanılmaktadır. İbranicede hevra, bet ha tefilla (dua evi), bet ha kneset (toplantı evi) ve bet ha midraş (eğitim evi) olarak bilinen sinagog Türkçe’de “havra” olarak da bilinmektedir.²

İlk sinagog yapılarının ortaya çıkış tarihi olarak M.Ö. VII. yüzyılın son çeyreği ile Filistin’deki Roma hâkimiyetinin başlaması arası dönem aralığı görüşü etkin olmakla birlikte ilk ortaya çıkışı için tartışmalar günümüzde de sürmektedir.³ M.Ö. 547 ile M.S. 1650 yılları arasında gerçekleşen Yahudi diasporası’nda da sinagog yapılarının ortaya çıkışının aynı dönemlere denk geldiği ileri sürülmektedir.⁴

---

* Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Akdeniz Eskiçağ Araştırmaları Anabilim Dalı, Antalya. bozoglu.oner.cigidem@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8473-5842>.

¹ Bu makale, yazara ait *Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği* isimli sergi kitabının bir kısmından üretilmiştir.

² İnci Türkoğlu, “Yahudi Geleneğinde Sinagog”, *Toplumsal Tarih*, 112 (4), 2003, 10.

³ Türkoğlu, *a.g.m.*, 11-12.

⁴ Lee I. Levine, *The Ancient Synagogue, The First Thousand Years*, Yale Uni.Press, New Haven / London 2000, 19-41.

Sinagogların İşlevleri-Dini Sembolleri-Mimari Unsurları

Sinagogların dua-ibadet, eğitim, kutsal yemekler-ziyafetler, toplumsal fonlar kasası, mahkeme, genel toplantı salonu, misafirhane ya da lojman gibi farklı pek çok işlevi olduğu çeşitli kaynaklardan bilinmesine⁵ karşın ana işlevi, Tora'nın okunması ve öğretilmesidir. Ana işlevi olan Tora'nın okunması ve öğretilmesi olarak kabul ettiğimiz sinagog yapılarında Yahudilik inancı için önemi tartışma götürmez, Ehal, Teva, Bima, Sefer Tora, Menora, Mezuz, Şofar, Parohet ve Mikve gibi dini semboller ve mimari unsurlar bulunmaktadır. Antik dönemlere ait Yahudi izleri takip edilirken de bu dini sembol ve mimari unsurlar bize yol gösterici olmaktadır. Hem günümüzdeki hem de antik dönemlerdeki sinagog mimarisini anlamlandırabilmemiz için oldukça önemli Yahudi dini sembollerini ve mimari unsurlarını tanımlamaya, Ehal yani Kutsal Dolap'tan başlamak doğru olacaktır. Zira üzerlerinde On Emir'in yazılı olduğu ve Tanrı tarafından Musa'ya verilen taş tabletler Tapınak'ta (Bet-Hamikdaş) Ahit Sandığı'nda saklanmaktadır. Bu sandığın sinagogdaki karşılığı da Ehal'dir. Sadece Şabat günleri ve bayramlarda açılan ve içinde Sefer Tora'ların saklandığı dolabın yönü Kudüs'e doğru olur ki bu da genellikle doğu bazen de güney yönüdür.

Fig. 1. Galata Eşkenaz Sinagogu⁶

⁵ Lee I. Levine, *Ancient Synagogues Revealed*, *The Israel Exploration Society*, Jerusalem 1981, 3-4.

⁶ <https://www.turanakinci.com> (Erişim tarihi: 20.06.2022).

Ehal çoğu kez özel işçilikli bezemelerle süslü ahşap bir dolaptır ve ön cephesinde dolabın görülmesini engelleyen Parohet denilen işlemeli perdeler bulunur⁷ (Fig.1).

Sinagoglardaki bir diğer önemli mimari unsur olan Teva ya da İbranicede “Nuh’un Gemisi” anlamına gelen Tevah, Torah’nın okunduğu kürsüdür. Teva, çoğu zaman korkulukla çevrili ve az sayıda basamakla çıkılabilen bir platformda bulunmaktadır. Bu platforma İbranice bima denmektedir. Tapınak’taki kurban (=kurban) taşını simgeleyen bima ve teva, sinagogun ortasında (Fig.2A) ya da ehalin önünde konumlanabilmektedir⁸ (Fig.2B).

Fig. 2. A. Balat Ahrida Sinagogu⁹- B. Neve Şalom Sinagogu¹⁰

İçeriğinde Yahudilere Tanrının öğretisi bulunan Tora rulolarına İbranicede “Yasa Kitabı” anlamında Sefer Tora (Fig.3A) denilmektedir. Sefer Toralar, özel bir tüy ve yine özel bir mürekkep ile ceylan derisi üzerine uzman bir Yahudi erkek tarafından yazılmaktadır. Tora okunurken özel tasarımlara sahip yad ya da puntera (Fig.3C) denen çubuklar kullanılmakta, satır takipleri bu şekilde yapılmaktadır. Etz Ahayim yani hayat ağacı denilen tutamaklara sarılan Tora ruloları birbirlerine mappah denen bağlayıcılar ile tutturulmaktadır. Bu Etz Ahayimlerin uç kısımlarına da rimmomim (narlar) veya tappuhim (elmalar) denilen süsler takılır¹¹ (Fig.3B).

⁷ İnci Türkoğlu, *Antik Çağdan Günümüze Türkiye’de Sinagog Mimarisi*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2001, 20.

⁸ Türkoğlu, *Antik Çağdan Günümüze Türkiye’de Sinagog Mimarisi*, 21.

⁹ <http://www.turkyahudileri.com> (Erişim Tarihi 18.06.2022).

¹⁰ <http://www.turkyahudileri.com> (Erişim Tarihi 18.06.2022).

¹¹ Türkoğlu, *Antik Çağdan Günümüze Türkiye’de Sinagog Mimarisi*, 21.

Fig. 3. A. Sefer Torah¹²- B. Rimmonim¹³- Tappuhim- C. Yad¹⁴

Hem günümüzde hem de antik dönemlerde bizlere Yahudi varlığını en net gösteren sembol, Menora (Fig.4A)'dır. Yedi kollu olmasından dolayı 7 gün yaradılışının sembolü olan Menora, Torah da ışığa benzetilmekte ve Tanrısal bilgeliği temsil etmektedir. Menora'nın ilk anlamı "Daimî Işık" kabul edilmekle birlikte, bilimin devamlılığını ve sonsuzluğunu da sembolize eder. 9 kollu olanları da Hanukiya (Fig.4B) olarak isimlendirilir ve Hanukiya yani Işıklar Bayramı'nda belli ritüellerle yakılmaktadır.¹⁵ Özellikle antik dönemlerdeki Yahudi izleri konusunda bize yardımcı olan bir diğer sembol şofar sembolüdür. Şofar (Fig.4C) belirli bayramlarda Tokea denen özel eğitilmiş kişiler tarafından özel bir notaya göre üflenen boynuzdur. Koç, keçi ya da antilop boynuzundan yapılır, hiçbir zaman boyanmaz, ancak ağza alınacak yeri haricindeki kısım kakmacılık şeklinde süslenebilir.¹⁶

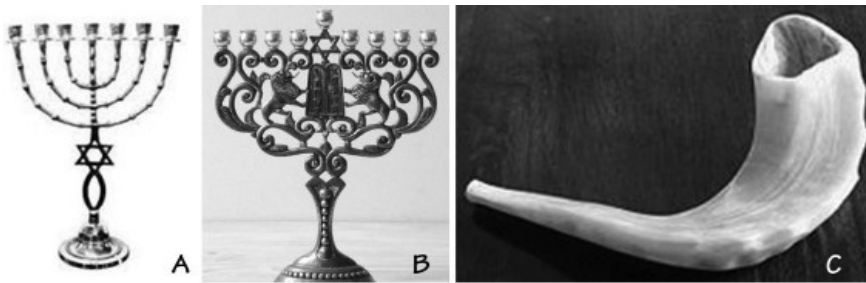

Fig. 4. A. Menorah B. Hanukiya¹⁷ C. Şofar¹⁸

¹² <https://hablemosdereligion.com> (Erişim Tarihi 16.06.2022).

¹³ <https://assets.catawiki.nl> (Erişim Tarihi 16.06.2022).

¹⁴ <https://i0.wp.com/ministry-to-children.com> (Erişim Tarihi 16.06.2022).

¹⁵ S. Alalu et al, *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, Gözlem Gaz., İstanbul 1996, 235-241.

¹⁶ S. Alalu et al, *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, 273-278.

¹⁷ (Erişim Tarihi 16.06.2022)

¹⁸ A-B.<https://lh3.googleusercontent.com> C. <https://upload.wikimedia.org> (Erişim

Günümüzde sinagogların, evlerin ve işyerlerinin daire ya da oda giriş kapılarının sağ dik pervazına çakılan, içinde el yazısı ile yazılmış, ahşap, cam, metal vb. malzemedен yapılmış bir kılıfa konmuş olan parşömenlerin bulunduğu İbranicede “kapı sövesi” anlamına gelen mezuzâ (Fig.5A) da Yahudi varlığına ait önemli izlerdendir. Parşömenin dış yüzünde kutsal bir anlam taşıyan “Şaday” yani “Her Şeye Kadir” kelimesi yer alır. Antik dönemlere ait Yahudi varlığına dair menora, şofar betimlemelerine sahip buluntular kadar önemli bir başka mimari unsur da mikve (Fig.5B) denilen küçük havuzlardır. İbranice doğal kaynak suyuna “canlı su” denir. Mikve temiz sularıyla yaşamın ve yeniden doğuşun güçlü bir simgesidir.¹⁹

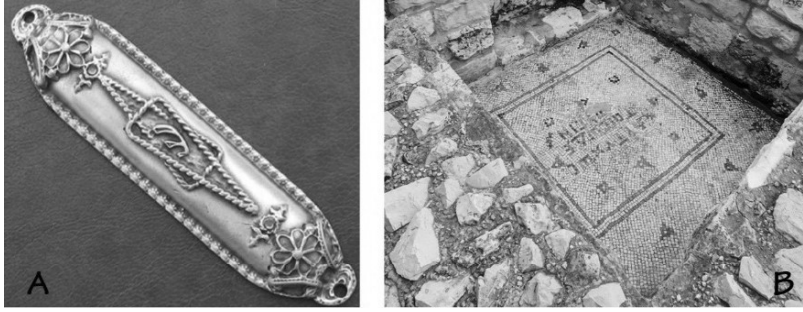

Fig. 5.A. Mezuzâ B. Mikve²⁰

Anadolu'daki Yahudi İzleri

Bu çalışmada, Yahudi diasporası'nın Anadolu coğrafyasındaki izleri M.Ö. V. yüzyıl ile M.S. 11 yüzyıl arasındaki zaman diliminde incelenmiştir. Yahudi kimliğinin izleri, yazıtlar, mezar taşları ve sinagog yapıları gibi material kültürel kalıntıları eşliğinde belgelenmektedir. Trakya ve Anadolu coğrafyasındaki Eskiçağ uygarlıklarının sınırları Roma Dönemi'ndeki siyasi konjüktör dikkate alınarak belirlenmiştir (Fig.6). Yahudi izleri bu sınırlar içerisinde konumlandırılarak bir kronolojiye oturtulmuştur (Fig.7).

Makalenin merkezinde bulunan Priene sinagog ve Limyra'daki

Tarihi 16.06.2022)

¹⁹ Türkoğlu, Antik Çağdan Günümüze Türkiye'de Sinagog Mimarisi, 21-24.

²⁰ <https://encrypted-tbn0.gstatic.com> ve <https://embassies.gov.il> (Erişim Tarihi 17.06.2022).

Lydia ve İonia Bölgesi Yahudi İzleri (Fig.8)

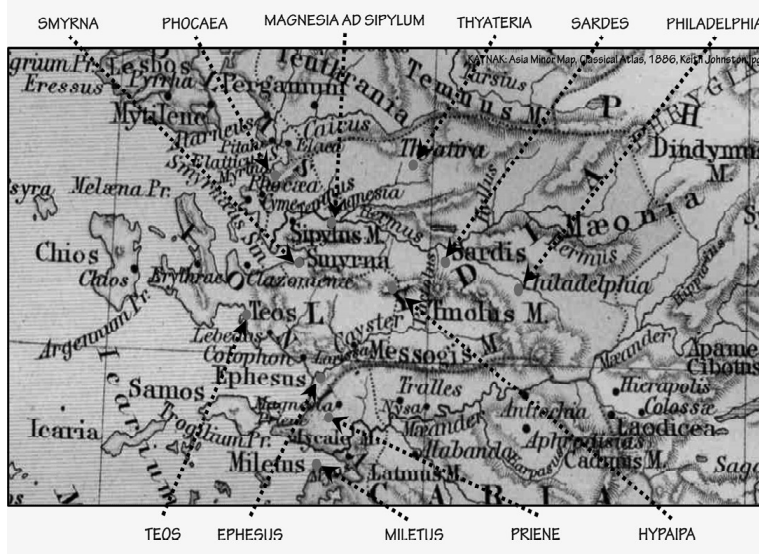

Fig. 8. Lydia- İonia Bölgesi Yahudi İzleri

Lydia ve İonia bölgelerindeki Yahudi varlığına dair ulaşılabilen buluntulardan ilki Magnesia Ad Sipylum (Manisa, Spil Dağı Etekleri) antik kentinde bulunan MS 2. yüzyıla tarihlenen bir mezar taşıdır ve Spylos Yahudileri'ne ait olduğu düşünülmektedir. Bölgedeki bir diğer buluntu MS 3. yüzyıla tarihlenen bir yazıttır ve Phocaea (İzmir, Foça)'da bulunmuştur. Yazıtta Tation isimli bir kadının buradaki Yahudi toplumu için bir sinagog yaptırdığı, bundan dolayı da kendisine altın bir taç ve onur koltuğunda oturma ayrıcalığı verildiği belirtilmektedir. Smyrna antik kentinde bulunan dört adet yazıt Roma Dönemi Yahudilerinin bölgedeki varlığına dikkat çekmektedir. Teos (İzmir, Seferihisar, Sığacık) antik kentindeki Yahudi varlığı da Yahudilere ait Grei mermerden bir yazıtle belgelenmektedir. Bir diğer kent, Roma Dönemi'nde oldukça kalabalık bir Yahudi cemaatine sahip olduğu bölgede yapılan kazılarda bulunan yazıtlarla belgelenen antik kent Efes (İzmir, Selçuk)'tur. Yazıtlar (Fig.9C) dışında kentteki Yahudi varlığının izleri Ephesos Celsus Kütüphanesi'nin merdivenlerinde (Fig.9A), Liman caddesi üzerinde, liman yönüne doğru sağdaki iki sütun

üzerinde (Fig.9B) ve kütüphanenin solunda yer alan agoranın girişine çizilen menora tasvirlerinde görülmektedir.²³

Fig. 9.Efes Yahudi Varlığı İzleri²⁴

Lydia-İonia bölgesinde Yahudi varlığına dair ize sahip bir diğer antik kent Thyateria (Manisa, Akhisar)'dır ve bölgede yapılan kazılar sonucunda M.S. 2. yüzyıla tarihlenen Grekçe bir yazıt bulunmuştur (Fig.10A). Yahudi varlığına dair oldukça önemli izler taşıyan bir diğer kent olan Sardes (Manisa, Salihli) ise bünyesinde pek çok yazıt, duvarlarında menora simgeleri, mezar taşları ve en önemlisi bir sinagog yapısı barındırmaktadır. Sinagog yapısının konumu, boyutları ve iç mimari süslemeleri bölgede kalabalık ve varlıklı bir Yahudi cemaatine işaret etmektedir (Fig10B). Henüz kazıları tamamlanmayan antik kentlerden olan Miletus (Aydın, Didim)'deki Yahudi varlığına ait en önemli iz ise tiyatro binasında bulunan "Yahudilerin Yeri" yazılı taş basamaktır²⁵. Ayrıca kentte Armin von Gerkan tarafından bulunan ve Galile'deki sinagoglara plan benzerliği dolayısı ile sinagog olarak yorumlanan bir de yapı bulunmaktadır. Bu alandaki kazı çalışmaları sonlandığında yapı ile ilgili daha detaylı sonuçlara ulaşılması beklenmektedir²⁶ (Fig.10C).

Fig. 10. A.Thyateira²⁷, B. Sardes, C. Miletus Yahudi İzleri

²³ Öner, Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği, 20-21.

²⁴ Öner, Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği, 20-21.

²⁵ Öner, Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği, 20-21.

²⁶ Öner, Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği, 30-31.

²⁷ <http://www.hasanmalay.com> (Erişim Tarihi 15.06.2022)

Günümüze kadar yapılan kazılar sonucu bulunmuş ve bizlerle paylaşılmış verilerle Yahudi varlığı izlerine ulaşabildiğimiz antik kentlerden biri de Philadelphia (Manisa, Alaşehir)'dir. Kentteki ilk iz, MS 2. ve 4. yüzyıllara tarihlenen, üzerlerinde lulav, etrog ve menora figürleri bulunan dört adet mezar taşıdır (Fig.11A). Bu kentte bulunan diğer bir Yahudi varlığı izi de MS 4. yüzyıla tarihlenen üzerinde Hanukiye tasviri ve Grekçe "Ioséf" ismi bulunan mezar yazıtıdır (Fig.11B). Hypaipa (Aydın, Ödemiş) ve Priene (Aydın, Söke) antik kentleri ise Lydia-İonia bölgelerinde bugüne dek ulaşabildiğimiz son Yahudi izlerine ev sahipliği yapmaktadır. Bu kentlerden Hypaipa'da 1892 yılında yapılan kazılarda üzerinde "Genç Yahudiler" betimlemesi yer alan Grekçe bir yazıt bulunmuştur. Yazıt, MS 2. ila 3. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir.²⁸

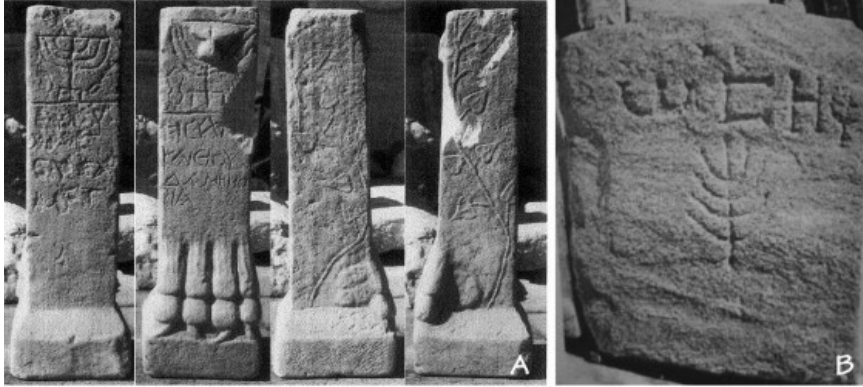

Fig. 11. A. Ameling 2004, 569, B. Hasan Malay, Bora 2017, 89.

Yahudi kimliği pek çok buluntu ile belgelenmiş olan bölgedeki son kent Priene'dir. Bu buluntuların en önemlisi Theodor Wiegand ve Hans Schrader tarafından, 1895-1898 yılları arasında bölgede yapılan kazı çalışmaları sırasında tespit edilmiş olan önceleri bir ev kilise olarak tanımlanan yapıdır. Sinagog yapısı tanımı ilk kez Sukenik tarafından yapılmıştır. Yapı ile ilgili son kazı çalışmaları 2009-2011 yılları arasını kapsamaktadır ve Nadin Burkhardt ve Mark Wilson tarafından yapılmıştır, 2009-2011

²⁸ Öner, Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği, 20-21.

yılları arasını kapsamaktadır. Kazılarda tespit edilen buluntulardan yapının MS 2 ila 7. yüzyılın başlarına kadar kullanılmış olduğu belirtilmektedir. Sinagog yapısı Priene antik kentinin batı mahallesinde bulunmakta ve kentin batı kapısından agora'ya giden ana cadde üzerinde sağ tarafta konumlanmaktadır. Yapıya ait Yahudi izlerini en iyi anlatan buluntulardan biri ehal nişinin yakınında bulunmuş olan bir rölyeftir. Üzerinde iki yanı tavus kuşları ile çevrili bir menora bulunmaktadır ve 77x61x9 cm boyutlarındadır (Fig.12A). Bir diğer buluntu M.S. 3. ila 4. yüzyıla tarihlenen başka bir rölyeftir. Bu rölyef Priene Tiyatrosu'ndaki kilisenin zemininde bulunmuştur. Sinagog binasına ait olduğu görüşü hakimdir. Mermer malzemeden yapılmıştır. 61x61,5x9 cm boyutlarındadır. (Fig.12B) Bir anta payesi üzerinde bulunan boyutları 50x65x16 cm olan başka bir rölyefin varlığı da bize yapının Yahudi cemaatine ait olduğunu göstermektedir.²⁹ (Fig.12C)

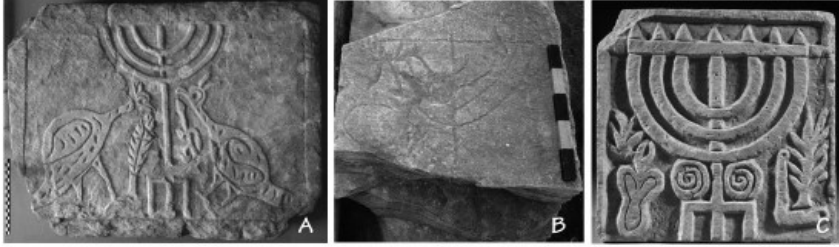

Fig. 12.A. Burkhardt-Wilson 2013, 195 B. 192 C. A.Voigt

Priene sinagog yapısı, Anadolu coğrafyasında bugüne kadar bulunan ve sinagog olarak tanımlanabilen az sayıdaki yapıdan biridir. Bu yapıya ait restitüsyon önerileri öncelikle Nadin Burkhardt ile paylaşılmış ve alınan geri bildirimlerle son projelendirme yapılmıştır. İlk evresi konut (Fig.13) olan yapının üç evresi bulunmaktadır. 24 numaralı konut olarak kaynaklara geçen yapı ana cadde üzerindedir ve batısında da bir sokak girişi bulunmaktadır. 187,2 m² lik bir alana sahip, 14,4 x 13 m ölçülerindedir. Güneyinde bir avlu mevcuttur ve batıdaki sokaktan bu alana birkaç basamaklı bir giriş bulunmaktadır. Konut evresi hellenistik döneme tarih-

²⁹ Öner, Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği, 36-37.

lenmektedir ve sinagog yapısına dönüşmesi için kesin bir tarih olmamakla birlikte M.S.4. yüzyıldan öncesi görüşü hâkimdir.³⁰

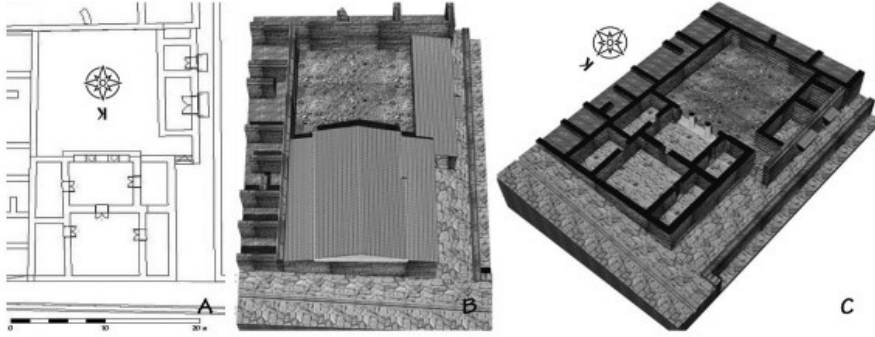

Fig. 13. A. Zemin Kat Planı B. Çatı Planı C. Kat Planı Perspektifi

Yapının sinagoga dönüştürüldüğü evre ikinci evredir. Konut evresinde ana caddeden yapıya giriş bulunmazken, bu evrede avlu kuzeye taşınmış ve ana caddeden karşılıklı mekânlara sahip olan avluya bir giriş verilmiştir. Ehal nişi bulunan narteksi olmayan, bazilikal planlıdır ve doğu-batı yönünde düzenlenmiştir³¹ (Fig.14).

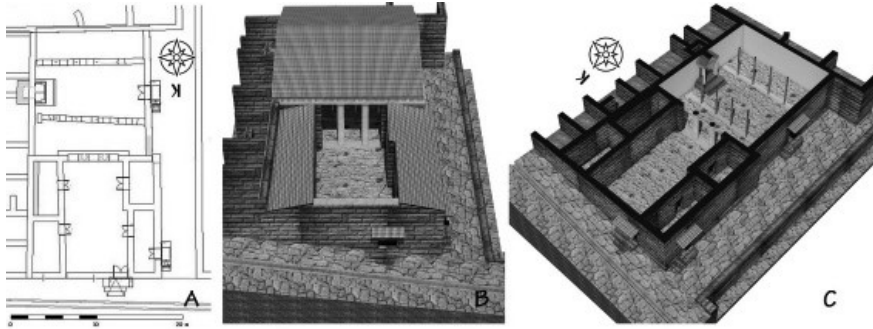

Fig. 14. A. Zemin Kat Planı B. Çatı Planı C. Kat Planı Perspektifi

Sinagog olarak kullanımına devam edilen yapının üçüncü evresi, ikinci evreye göre daha küçüktür ve narteksli bir yapıdır. Yapının boyutlarının küçültülmesine ve statik kaygı dolayısı ile ek duvarların yapılmasına M.S.4. yüzyılın sonlarında yaşa-

³⁰ Öner, Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği, 38-39.

³¹ Öner, Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği, 38-39.

nan depremin sebep olduğu düşünülmektedir. Batısında kalan alana eklenen narteks alanı ile yapı 54 m2 daha küçülmüştür³² (Fig.15).

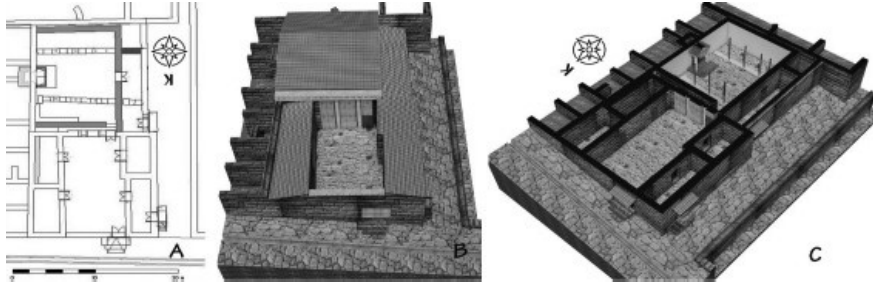

Fig. 15.A. Zemin Kat Planı B. Çatı Planı C.Kat Planı Perspektifi

Priene Sinagoguna ait evreler birlikte incelendiğinde yapıdaki değişim rahatlıkla gözlenmektedir (Fig.16). Günümüzdeki durumu (Fig.17) ile aynı açıdan hazırlanan yapı evrelerine ait restitüsyon çalışmaları da yapıda yaşam olduğu dönemlerde nasıl görüldüğü konusunda bize fikir vermektedir³³ (Fig.18).

Fig. 16. A. 24 Nolu Konut B. Sinagog 1 C. Sinagog 2 Evrelerine ait Kuzeybatıdan Restitüsyon Önerileri

Fig. 17.Sinagog Yapısının Kuzeydoğudan Mevcut Durumu

³² Öner, Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği, 38-39.

³³ Öner, Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği, 40-41.

Fig. 18. A. 24 Nolu Konut B. Sinagog 1 C. Sinagog 2 Evrelerine ait Kuzeydoğudan Restitüsyon Önerileri

Lycia-Pisidia-Pamphylia Bölgeleri Yahudi İzleri (Fig.19)

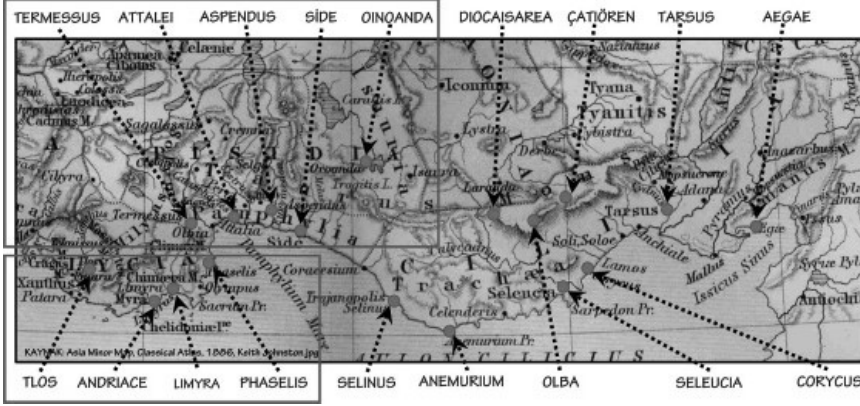

Fig. 19. Lycia-Pisidia-Pamphylia Bölgeleri Yahudi İzleri

Antik Pamphylia'nın en önemli antik kentlerinden olan Attaleia (Antalya)'daki Yahudi varlığı 2013 yılında Antalya Kaleiçi'nde yapılan kurtarma kazılarında belgelenmiştir. Bu kazılar sırasında 11,5 cm yüksekliğinde 9-3 cm çapında mermer bir kolon parçası bulunmuştur. Üzerine menora kazınmış olan parça MS 4. ila 5. yüzyıllar arasında tarihlenmektedir (Fig.20A). Diğer Pamphylia kentlerinden olan Termessus (Antalya, Döşemealtı)'taki MS 3. yüzyıla tarihlenen mezar taşı ve Aspendus (Antalya, Serik, Belkis)'ta bulunan yazıtlar bölgedeki Yahudi varlığı izleridir. Side (Antalya, Manvayat) ise en önemli Yahudi varlıklarından olan bir sinagog yapısına ev sahipliği yapmaktadır. Side'de devam eden kurtarma kazılarında da Yahudi kimliğine dair yeni izler bulunması tesadüf olmayacaktır. Bunun dışında kentte pek çok menoralı levha bulunmaktadır (Fig.20B). Pamphylia bölgesinin kuzeyinde bulunan Pisidia'da bulunan Oinoanda antik kentinde de Diyojen'e ait bir yazıt vardır. Yazıt Yahudileri

incelemekte ve M.S. 2. yüzyılın 1. yarısına (Hadrian zamanına) tarihlenmektedir.³⁴

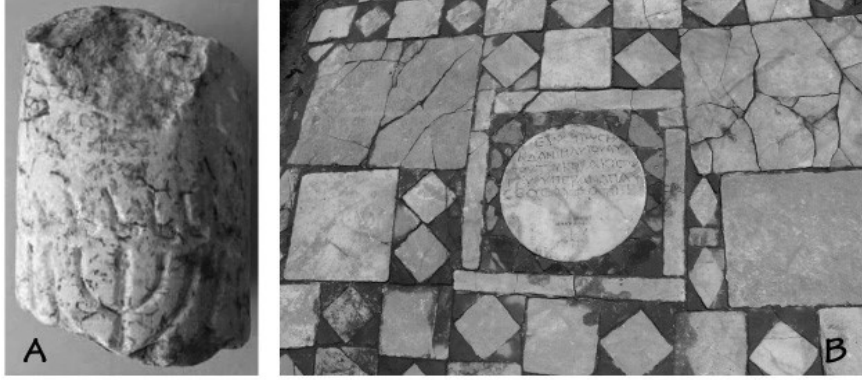

Fig. 20. A. Attaleia (Mark Wilson) B. Side (Side Müzesi Arşivi)

Yahudi varlığı izlerinin önemli buluntularla belgelendiği bölgelerden biri de Lycia'dır. Bölge sınırları içindeki Phaselis (Antalya, Tekirova) antik kentinde bugüne kadar yapılan kazı çalışmalarında Yahudi kimliğine ait somut herhangi bir iz bulunamamış olunmasına karşın adının geçtiği iki belge Yahudi varlığını kanıtlamaktadır. Bu belgelerden ilki Kral I. Agrippa'nın (Yahudi Kral) Phaselis adına yıllık harç ödediğini gösteren, MS 38 ila 44 yılları arasına tarihlenen belgedir. İkinci belge ise, M.Ö. 138 yılında, Ptolemaios'a yazılan bir mektuptur ve bu mektupta Yahudiler lehine yasaların çıkarıldığı kentler listesi bulunmaktadır. Kentler arasında Phaselis'in adı mevcuttur. Tlos (Muğla, Fethiye, Yakaköy) akropolünün kuzeyindeki bir dere üzerindeki alanda bulunan mezar taşı ile Yahudi varlığı izine sahip bir diğer Lycia kentidir. Antik dönemin en önemli kentleri arasında olan Myra (Antalya, Demre) hem Aziz Nikolaus Kilise'sinde bulunan M.S. 3. yüzyıla tarihlenen Yahudi bir aileye ait mezar taşı hem de Myra'nın liman kenti olan Andriake (Antalya, Demre, Çayağzı)'ndaki Granarium önünde bulunan sinagog yapısı ile Yahudi varlığını net olarak ortaya koymaktadır (Fig.21A). Sina-

³⁴ Öner, Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği, 44-45.

gog yapısı içinde birden fazla yazıtlı, menora, şofar, lulav figürlü mermer levha da bulunmuştur³⁵ (Fig21B).

Fig. 21. A. Sinagog Yapısı B. Yazıtlı Mermer Levha

Lycia bölgesinde Yahudi izleri açısından inceleyeceğim son antik kent Limyra (Antalya, Finike)'dir. Kentte Yahudi varlığını belgeleyen bir yazıt ile bünyesinde iki adet menora levha ve mikve barındırması dolayısı ile sinagog yapısı olarak tanımlanan bir yapı mevcuttur. Yapı 2012 yılında yapılan arkeolojik kazılarda keşfedilmiştir. Kenti çevreleyen surun iç tarafına inşa edilmiştir. Yükselen zemin suyu seviyesi belli dönemlerde bölgede ciddi bir problem oluşturmaktadır (Fig.22). Zeminde devşirme olarak bulunan menoralı taş levhalarında bu sorunu çözmeye yardımcı olması için döşendiği düşünülebilir (Fig.23). Hem, hiç şüphesiz tora (tevrat) dolabını ayırmak amacıyla balustrat olarak kullanılan bu levhaların varlığı (Fig.24B), hem de odanın yıkıntıları arasında bulunan mermer duvar kaplaması ve çok sayıda pencere camı parçası ve her şeyden önce mikve olarak yorumlanan akarsu (kaynaktan, zeminden ya da yağmurdan elde edilen doğal su) ile beslenen bir havuzun varlığı, bu yapının bir sinagog olduğunu kuşkuya yer bırakmayacak şekilde göstermektedir. Yapının tarihlenmesi bitişik inşa edildiği Bizans suru, M.S. 6. ila 7. yüzyıllar arasını işaret etse de net olarak yapılamamıştır. Sinagog olarak değerlendirilen yapının, daha eski bir yapının üzerine inşa edildiği ileri sürülebilir, çünkü pek çok yapım evresi açıkça

³⁵ Öner, Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği, 44-45.

görölmektedir (Fig.24A). Sinagogun ne kadar süreyle kullanıldığı bilinmemektedir. Bununla birlikte, menora betimli levhaların döşeme levhası olarak yeniden kullanılması, Bizans döneminde sinagogun terkedildiğini ve yapıya başka bir işlev yüklendiğini düşündürmektedir.³⁶

Fig. 22. Kuzeybatıdan Yapının Günümüzdeki Durumu.

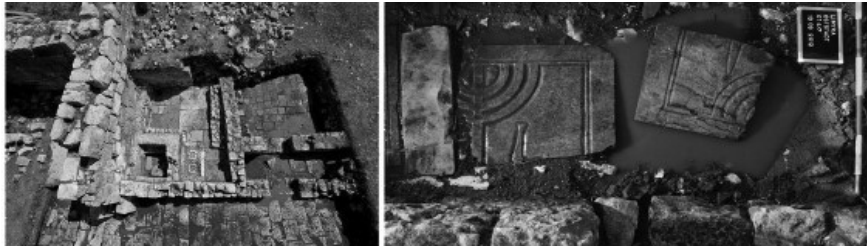

Fig. 23. Menora Levhaların Bulunduğu Alan ve Menora Bezemeli Levhalar³⁷

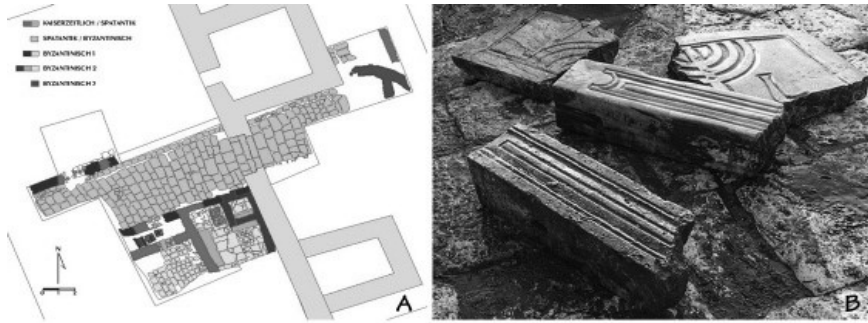

Fig. 24. A. Sinagog Yapısının Evreleri B. Devşirme Olarak Bulunan Menoralı Mermer Levhalar

³⁶ Öner, *Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği*, 54-55.

³⁷ Seyer, *a.g.m.*, 85, Fig.2-3.

Yahudilikte mikve, ritüel temizlik koşulunun yerine getirildiği mekandır. Sözüünü ettiğimiz havuz da bir mikvedir. Havuzun önünde bulunan 1,70 x 1,05 m ölçülerindeki kireçtaşı levha (transenne) havuzdan çıkan kişilerin sularının süzülmesi için yapılmıştır (Fig.26). Bu da bizi bu havuzun mikve amaçlı olduğunu göstermektedir (Fig.25A). Bu yapıya ait restitüsyon önerileri de Priene'de olduğu gibi öncelikle Martin Seyer ile paylaşılmış ve alınan geri bildirimlerle son projelendirme yapılmıştır³⁸ (Fig.25B-27).

Fig. 25. A. Mikve Alanının Mevcut Durumu B. Restitüsyon Önerisi

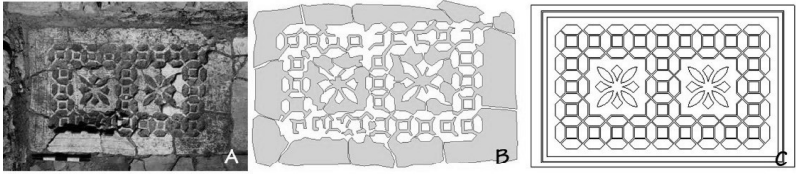

Fig. 26. Mikve Önü Transenne'nin A.Mevcut Durumu B. Rölövesi C. Restitüsyonu

Fig. 27. Mikve Alanının Restitüsyonu

³⁸ Öner, Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği, 56-57.

Değerlendirme

MÖ 70 yılında Süleyman Tapınağı'nın ikinci kez yıkılması ile başlayan zorunlu göç sonrası Yahudi halkı dünyanın pek çok farklı coğrafyasında kendine yaşam alanları yaratmıştır. Anadolu da bu dönemde kalabalık bir Yahudi nüfusuna ev sahipliği yapmış, bu yaşam alanlarında da Yahudi varlığına ait pek çok yazıt, mezar taşı, hatta sinagog yapısı izleri kalmıştır. Günümüze kadar yapılan arkeolojik kazılarla da bu izler bizlerle buluşmuş, Anadolu coğrafyasındaki Yahudi varlığının izlerini sürmemize yardımcı olmuş ve olmaya da devam etmektedir. Anadolu'daki Yahudi varlığı incelenirken Roma Dönemi haritası esas alınarak bölgelere ait ulaşılabilen tüm veriler incelenmiş ve maddi kültür kalıntılarının kronolojisi hazırlanmıştır. Kronoloji bize Anadolu'daki Yahudi varlığının MÖ V. yüzyıl ile MS 11. yüzyıl aralığındaki zaman diliminde izlenebildiğini göstermektedir. Yahudi izlerini doğru takip edebilmemiz için bilmemiz gereken Yahudi sembolleri, mimari unsurlarına da ayrıca yer verilerek antik kentlerdeki buluntuların Yahudi varlığı açısından doğru değerlendirilmesine katkı sağlanması hedeflenmiştir. Makalenin merkezinde olan Priene sinagog ve Limyra Yahudi yapısının bulunduğu bölgeler daha detaylı olarak incelenmiş, bu bölgelerdeki Priene ve Limyra dışında kalan diğer antik kentlerdeki buluntuların da eklenmesi ile Anadolu coğrafyasındaki Yahudi varlığının izlerinin yayılım alanları da paylaşılmıştır. Priene sinagog ve Limyra Yahudi yapısının restitüsyon önerileri hazırlanırken yapılan çalışmalar ilgili bilim insanlarının katkıları ile son halini almıştır. Hazırlanan restitüsyon önerileri hem disiplinlerarası çalışmalar hem de yapıların kullanımda oldukları dönemler hakkında bizlere ve antik kent gezginlerine farklı bakış açıları sağlaması açısından oldukça önemsenmektedir. Bu çalışmalar öncelikle yapıların mevcut durumları ile birlikte dijital ortama aktarılmasını sağlamaktadır. Dijitalleşme sayesinde sonraki dönemlerde yapılarda çeşitli dış etkenler dolayısı ile oluşacak bozulmaların tespit edilmesi kolaylaşacaktır. En önemlisi de yapılan restorasyon çalışmalarında bozulma öncesi hali bilineceğinden sağlıklı sonuçlara ulaşılabilecektir. Hazırlanan restitüsyon

önerileri de yapılara ait mimari unsurların daha anlaşılır olmasını ve yapılar hakkındaki farklı görüşlerin paydaşlığı ile en doğru tanıma ulaşılmasını hedeflemektedir.

KAYNAKÇA

- Ameling, Walter, *Inscriptiones Judaicae Orientis II: Kleinasien (Texts and Studies in Ancient Judaism 99)*, Tübingen 2004.
- Bora, Siren, *Anadolu Yahudileri, Ege'de Yahudi İzleri*, İstanbul 2017, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş.
- Burkhardt, Nadin- Mark Wilson, "The Late Antique Synagogue in Priene: Its History, Architecture, and Context", *Gephyra*, 10, İstanbul 2013, 166-196.
- Çevik, Nevzat-Özgü Çömezoğlu- Hüseyin Sami Öztürk-İnci Türkoğlu, "Andriake Sinagogu ve Bölgede Yahudi Varlığı", *Arkeolojiden Doğasına Myra-Demre ve Çevresi*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Antalya 2010, 169-180.
- Levine, Lee I., *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem 1981, The Israel Exploration Society.
- Levine, Lee I., *The Ancient Synagogue, The First Thousand Years*, Yale Uni. Press, New Haven & London 2000,
- Öner, Çiğdem, *Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği*, 500. Yıl Türk Müsevileri Müzesi, İstanbul 2021.
- S. Alalu et al, *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, Gözlem Gazetecilik, İstanbul 1996.
- Seyer, Martin, "Limyra 2012", *Anmed, Anadolu Akdenizi, Arkeoloji Haberleri*, Antalya 2013-11, 83-89.
- Türkoğlu, İnci, *Antik Çağdan Günümüze Türkiye'de Sinagog Mimarisi*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2001.
- Türkoğlu, İnci, "Yahudi Geleneğinde Sinagog", *Toplumsal Tarih*, 112 (4), 2003, 10-17.
- Wilson, Mark, "The Discovery of a Menorah in Attalia (Kaleiçi, Antalya) and its Significance for Jewish Communities in Pamphylia", *Adalya*, 23, Antalya 2020, 343-360.
- <https://www.turanakinci.com> (Erişim tarihi: 20.06.2022)
- <https://www.turkyahudileri.com> (Erişim Tarihi 18.06.2022).

<http://www.turkyahudileri.com> (Erişim Tarihi 18.06.2022).
<https://hablemosdereligion.com> (Erişim Tarihi 16.06.2022).
<https://assets.catawiki.nl> (Erişim Tarihi 16.06.2022).
<https://i0.wp.com/ministry-to-children.com> (Erişim Tarihi 16.06.2022).
<https://lh3.googleusercontent.com> (Erişim Tarihi 16.06.2022)
<https://upload.wikimedia.org> (Erişim Tarihi 16.06.2022)
<http://www.sevivon.com> (Erişim Tarihi 16.06.2022)
<https://encrypted-tbn0.gstatic.com> (Erişim Tarihi 17.06.2022)
<https://embassies.gov.il> (Erişim Tarihi 17.06.2022)
<http://www.hasanmalay.com> (Erişim Tarihi 15.06.2022)